

УДК [930.253:94](477.82)“1920/1939”

Ю. В. КРАМАР*

ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Висвітлено форми культурно-освітнього життя єврейської громади на території Західної Волині у 1920–1930-х рр. Значну увагу звернуто на діяльність єврейських громадських організацій і товариств, які опікувались розвитком єврейського шкільництва на Волині у міжвоєнну добу.

Ключові слова: Волинь; воєводство; освіта; євреї; товариство.

Освітнє життя євреїв на волинських землях мало давні історичні традиції. Вже в XVI ст. єврейські навчальні заклади існували у Житомирі, Острозі, Луцьку, Володимирі, Кременці та багатьох інших містах. На початку XX ст. найбільш розповсюдженим типом єврейських навчальних закладів на території Волинської губернії були релігійні школи-хедери, а також талмуд-тори. У міжвоєнний період на Волині, яка у 1920–1930-х рр. перебувала у складі Польщі, єврейське шкільництво отримало ширші можливості для свого розвитку. Євреї могли здобувати освіту не лише в релігійних, а й у світських навчальних закладах, які діяли під опікою єврейських культурно-освітніх товариств і організацій. Їх активна діяльність у період міжвоєнного двадцятиліття сприяла збереженню етнічної і культурної самобутності євреїв в умовах посилення асиміляційного тиску з боку польської влади.

Мета цієї розвідки – спираючись на матеріали місцевих архівів, висвітлити форми освітнього життя єврейської громади на західно-волинських землях у 1920–1930-і рр. Окремі питання розвитку єврейського шкільництва на території Західної України у 1920–1930-і рр. розглянуто в працях польських істориків (С. Мауерсберг¹, Є. Василюк², К. Желінський³, Ш. Бронштейн⁴, М. Возняк⁵). Однак, ця проблема висвітлюється ними в контексті польської державної політики щодо національних меншин, які проживали на теренах Другої Речі Посполитої. Поза увагою польських авторів залишаються регіональні особливості шкільництва національних меншин, зокрема єврейського.

Домінуючим типом єврейських навчальних закладів на території Західної Волині у міжвоєнний період залишались релігійні школи. Хедери і талмуд-тори діяли в усіх великих містах та містечках воєводства. Існувало два типи цих навчальних закладів – приватні, які за-

* *Крамар Юрій Вікторович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

звичай розташовувались у приватних помешканнях учителів – меламедів, і громадські, що перебували на утриманні єврейських релігійних громад – кагалів. Головна увага в хедерах і талмуд-торах приділялась релігійному вихованню єврейської молоді, вивченню дітьми мови, культури, звичаїв та релігії юдеїв. До хедерів обох типів приймалися виключно хлопці віком від 5 до 12 років. Повний курс навчання в них тривав 8 років.

Хедери, котрі здавна існували на польських землях, були суто релігійними навчальними закладами. Однак, після проголошення незалежності Польщі, незважаючи на протести з боку традиційних єврейських ортодоксів, розпочалась їх поступова реорганізація, що сприяло появі хедерів т. зв. нового типу. Процес реформування хедерів прискорився після прийняття в лютому 1919 р. закону про обов'язкову шкільну освіту. Саме тоді Центральна шкільна організація ортодоксів “Хорев” (Chogew), яка діяла під патронатом партії Агудас Ізраель і опікувалася єврейськими релігійними школами, розпочала кампанію за реформування хедерів.

Реформування хедерів вимагало внесення істотних змін до їх навчальних програм, адже в цих навчальних закладах відтепер мали викладатись предмети загальноосвітнього циклу. В хедерах т. зв. нового типу (реформованих) на релігійні предмети відводилось від 27 до 37 годин на тиждень, а на світські – в середньому 12 годин⁶. Релігійні предмети в хедерах викладалися мовою ідиш за власними навчальними програмами, а світські – польською мовою відповідно до програм, затверджених міністерством віросповідань і народної освіти.

Реформовані хедери зазвичай існували у великих містах, натомість у провінційних містечках переважна більшість єврейських дітей і надалі навчалась у хедерах старого типу і талмуд-торах. Вони відрізнялися від реформованих хедерів тим, що тут не викладалися світські предмети. Отож навчання в них не звільняло дітей від відвідування загальноосвітніх навчальних закладів. Для єврейських дітей, які навчалися у початковій школі в першій половині дня, заняття в хедерах і талмуд-торах відбувалось по обіді і навпаки. Така організація навчання створювала неабиякі труднощі для учнів-євреїв, котрі відвідували ці навчальні заклади. До того ж рівень матеріального забезпечення цих шкіл і побутові умови в них були далекі від ідеальних. Інспектор міністерства віросповідань і народної освіти Л. Регорович, у віданні котрого перебували питання єврейського початкового шкільництва, після інспекційної поїздки до східних воєводств і у 1935 р. писав у своєму звіті: “Рівень їх (хедерів – *Ю. К.*) матеріального забезпечення і приміщення – жахливі... У всіх хедерах, відвіданих мною панувала якась середньовічна відсталість, бруд, неохайність, хаос і безлад, в якому могли орієнтуватись мабуть лише самі євреї”⁷.

Значна частина приміщень хедерів дійсно не відповідали вимогам, які ставилися до навчальних закладів такого типу. Тому, аби уникнути контролю та інспекції з боку державних органів, часто їх не реєстрували, і вони діяли нелегально. Саме через це досить важко встановити загальну кількість релігійних хедерів, які діяли на території міжвоєнної Польщі. Польські історики подають різні цифри цих навчальних закладів. За підрахунками польського дослідника С. Мауерсберга, у 1930-х рр. на території Польщі діяло 557 хедерів і талмуд-тор, у яких навчались бл. 100 тис. єврейських дітей⁸.

На Волині більшість єврейських релігійних шкіл у міжвоєнний період перебували під опікою культурно-освітнього товариства “Ябне” (Jabne). Шкільна організація “Ябне” була заснована у 1927 р. за ініціативи партії релігійних сіоністів “Мізрахі” (“Духовний центр”). Виховна концепція, яку пропагували прихильники цього політичного угруповання, поєднувала сіоністські ідеї з цінностями юдаїзму і традиціями єврейської культури. Метою шкіл організації “Ябне”, відповідно до статуту, було розповсюдження івриту, культури й освіти серед єврейського населення у національно-релігійному дусі⁹.

У Луцьку та Рівному частина єврейських релігійних шкіл перебувала під патронатом культурно-освітнього товариства “Талмуд-тора”. Як зазначалось у статуті, метою товариства було “розповсюдження єврейської культури і освіти серед незаможних верств єврейського населення”. Упродовж 1920–1930-х рр. члени товариства “Талмуд-тора” засновували й утримували на Волині дошкільні початкові заклади, початкові школи, вечірні курси, здійснювали нагляд за належним викладанням івриту, а також предметів юдаїстики в єврейських школах, закладали читальні та бібліотеки, організовували літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштовували концерти, вистави та інші благодійні акції з метою збору коштів для потреб єврейського шкільництва на Волині¹⁰.

Традиційна освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Тому серед єврейських навчальних закладів домінували релігійні школи. Однак у міжвоєнній Польщі євреї могли здобувати освіту й у світських навчальних закладах. На початку 1920-х рр. на території Волинського воєводства з’явилися державні початкові школи для дітей юдейського віросповідання. Діяльність цих шкіл, які в народі називали шабасувками (“szabasówki”), детально регламентувалась розпорядженням міністра освіти від лютого 1923 р.¹¹ Відкриття польським урядом державних шкіл для єврейських дітей переслідувало цілком конкретну мету – перетворити єврейські навчальні заклади на осередки польської культури, послабивши одночасно російські впливи в середовищі євреїв. Адже, доволі значна частина польських євреїв (особливо на території східних воєводств – землях колишньої російської займанщини) й нада-

лі віддавала перевагу російській мові, вважаючи польську культуру й мову для себе чужою.

Державні школи для єврейських дітей різнилися від державних польських шкіл лише тим, що в цих навчальних закладах дві години на тиждень викладалася дисципліна з релігійного циклу – юдаїзм. Єврейські діти, котрі навчалися у державних школах, не відвідували заняття у суботні дні і в дні єврейських свят. Натомість заняття в шабасувках могли відбуватись у неділю і в дні римо-католицьких свят¹². Мовою викладання у шабасувках була польська. Ідиш та іврит у школах цього типу не вивчалися. До кінця 20-х рр. більшість шкіл-шабасувок були об'єднані з польськими навчальними закладами і стали двомовними – польсько-єврейськими школами.

Окрім державних шкіл, у яких єврейські діти могли здобувати початкову освіту, в Польщі існувала доволі розгалужена мережа приватних єврейських навчальних закладів. Розвиток приватного шкільництва зумовлювався, головним чином, тим, що державних шкіл з мовою викладання іврит чи ідиш у Польщі не було взагалі, а в школах для дітей юдейського віросповідання не викладалася навіть дисципліна єврейська мова. Тому з моменту відродження польської держави єврейська меншина активно домагалась відкриття приватних шкіл з єврейською мовою викладання.

Серед єврейської громади Волині великою популярністю користувались початкові приватні школи, які діяли під патронатом Центральної єврейської шкільної організації (школи ЦЄШО). Це була найбільша світська шкільна інституція в Польщі, якій підпорядковувались усі єврейські школи з мовою викладання ідиш. Упродовж усього міжвоєнного періоду ЦЄШО перебувала під впливами Бунду і Поалей-Ціон – партій соціал-сіоністського спрямування. Метою цієї культурно-освітньої організації, відповідно до статуту, було виховання молоді в дусі єврейської національної культури, формування в неї світського світогляду, поширення ідей соціалізму. Передбачалось, що навчальні заклади ЦЄШО в майбутньому стануть новим типом “єврейської світської школи соціалістичного типу”¹³.

Луцька філія цього товариства, яку очолював Йосиф Мінензон, була заснована у 1926 р.¹⁴. Школи ЦЄШО фінансувались за рахунок членських внесків, а також допомоги благодійників. На підтримку шкіл направлялись кошти, виручені від організації платних вистав, імпрез і концертів, що влаштовувались членами товариства. В середині 1920-х рр. на території Волинського воєводства діяло 20 навчальних закладів ЦЄШО – шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів¹⁵. Мовою викладання в них був ідиш.

Школи ЦЄШО вважались світськими навчальними закладами. В них не викладались дисципліни релігійного циклу, а головний акцент

робився на природничих і гуманітарних науках. Усі школи приділяли значну увагу фізичному вихованню дітей. Дві третини учнів цих навчальних закладів складали дівчата, оскільки хлопці навчались переважно в хедерах. Підготовку учителів для шкіл ЦЄШО здійснювала учительська семінарія у Вільно.

У школах ЦЄШО навчались переважно діти єврейських робітників з незаможних сімей, що надавало їм до певної міри класового характеру. Саме тому ці навчальні заклади перебували під пильним наглядом органів державної безпеки та шкільної адміністрації, які нерідко відмовляли в продовженні їм концесії на черговий навчальний рік або ж просто закривали школи під приводом недотримання в них належних санітарно-гігієнічних умов. Шимон Мендельсон – керівник Центральної єврейської шкільної організації, повідомляв, що лише на початку 1920-х рр. владою було закрито 44 школи ЦЄШО¹⁶.

Не користувалася прихильністю польської влади ще одна єврейська культурно-освітня організація, яка мала розгалужену мережу своїх осередків по всій території Польщі – “Культур-Ліга”. Вона було зареєстрована в Луцьку в березні 1926 р. і діяла на Волині як секція ЦЄШО під керівництвом Брумана Хайма¹⁷. Метою товариства “Культур-Ліга” було поширення “пролетарської” культури в середовищі місцевих євреїв. “Культур-Ліга” заснувала приватні єврейські школи, притулки для сиріт і дитячі будинки, організувала професійні та вечірні курси, влаштовувала театральні вистави, музично-концертні програми тощо¹⁸. Схожу концепцію освіти пропагувало й культурно-освітнє товариство “Фрейхейт”, новостворену філію якого в Луцьку у 1931 р. очолив Шварц Іцек¹⁹.

Світськими єврейськими двомовними школами з мовою викладання іврит та ідиш опікувалося засноване у 1928 р. за ініціативи діячів партії Поалей-Ціон-правиця Товариство підтримки єврейського шкільництва та культури (скорочена назва “Шуль-Культ”). Це товариство об’єднувало представників єврейської інтелігенції, яка не сприймала прив’язаність сіоністів виключно до івриту і, в той же час, не поділяла соціалістичних поглядів бундівців з їх абсолютизацією ідиш. Організація ставила за мету “розвій і підтримку єврейського національного шкільництва і розповсюдження освіти серед широкого загалу єврейського населення”²⁰. В навчальних програмах шкіл “Шуль-Культу” центральне місце займали предмети гуманітарного циклу – історія євреїв, мова і література, релігія, палестинографія, єврейська демографія тощо. Викладання в школах “Шуль-Культу” велось мовою ідиш. Мова іврит вивчалась в обсязі, необхідному для вільного володіння нею єврейськими дітьми. На івриті викладались дисципліни релігійного циклу.

У школах цього типу навчалась молодь з незаможних ремісничих, робітничих та дрібноміщанських єврейських сімей. Значні кошти

на утримання навчальних закладів Шуль-Культу виділяла організація американських євреїв – Джоїнт (Joint). Однак, головним чином, через протидію з боку польської влади це товариство не змогло створити розгалуженої мережі своїх шкіл. У 1930/31 н.р. шкільництво Шуль-Культу в Польщі налічувало 25 початкових навчальних закладів, у яких навчалось бл. 3 500 учнів²¹. Матеріально-фінансові труднощі 1930-х рр. призвели до істотного скорочення кількості шкіл Шуль-Культу.

Серед волинських євреїв великою популярністю користувалися приватні школи культурно-освітнього товариства “Тарбут” (івр. культура). Школи товариства “Тарбут”, на відміну від релігійних хедерів і талмуд-тор, мали виразно національно-світський характер. Навчання в них здійснювалось винятково мовою іврит. Не дивлячись на брак відповідних підручників і кваліфікованих учительських кадрів, мережа шкіл, які перебували під опікою “Тарбуту”, розвивалась у Польщі надзвичайно швидкими темпами. У 1930-х рр. у школах Товариства навчалось третина учнів єврейських приватних початкових шкіл²².

У Луцьку товариство “Тарбут” розпочало свою діяльність у 1922 р. Тоді його філію очолив Вейц Хаскель. Осередки “Тарбут” розгорнули широку просвітницьку діяльність. Вони засновували дошкільні навчальні заклади, початкові, середні та професійні школи з мовою викладання іврит, а також вечірні курси, народні університети різних типів для дорослого населення, проводили методичні конференції для учителів²³. Вечірні та релігійні курси “Тарбуту” відкривались як у містах, так і в невеликих містечках. Серед основних напрямків діяльності товариства також було видання шкільних підручників, книг, часописів і брошур єврейською мовою, популяризація театрального мистецтва мовою іврит, заснування читалень і бібліотек²⁴.

Уже на початку 1920-х рр. товариство “Тарбут” мало на Волині доволі розгалужену мережу власних навчальних закладів: 11 єврейських дошкільних закладів, 48 загальноосвітніх шкіл, 2 гімназії (Рівне і Ковель), 2 професійні школи (Луцьк, Ковель), а також 20 вечірніх курсів для дорослих, де викладання велося мовою іврит²⁵. Зауважимо, що Волинь була регіоном, де івритомовне шкільництво розвивалось чи не найбільш швидкими темпами. У 1934 р. на терені Волині діяло вже 50 початкових шкіл з мовою викладання іврит, котрі перебували під патронатом культурно-освітнього товариства “Тарбут”²⁶.

Рівень викладання в школах “Тарбуту” був досить високим, особливо в гімназіях, свідченням чого стало надання деяким з них прав державних навчальних закладів. У школах “Тарбуту” єврейська молодь виховувалась у національно-релігійному дусі, однак акцент робився не стільки на дисциплінах юдаїстики, скільки на опануванні івриту, пізнанні світської єврейської культури.

На відміну від початкових єврейських приватних шкіл, мовою викладання середніх навчальних закладів була, головним чином, польська. Більшість єврейських навчальних закладів цього типу були польськомовними. Це пояснюється тим, що здобуття євреями середньої освіти польською мовою розглядалось ними як важливий етап підготовки до навчання у вищих навчальних закладах. Тому в початкових школах перевага віддавалась вивченню предметів єврейською мовою, а у середніх – польською. Наприкінці 1920-х рр. на території воєводства діяло вісім приватних єврейських гімназій, у шести з яких навчання велось польською мовою²⁷. Лише в двох гімназіях товариства “Тарбут” (у Ковелі та Рівному) мовою викладання був іврит.

На Волині не існувало державної системи професійно-технічної освіти для євреїв. Школи цього типу перебували на утриманні єврейських товариств і приватних осіб. У 1920-х рр. кілька фахових ремісничих шкіл на Волині було засновано єврейським Товариством розповсюдження праці. Це слюсарні та столярні школи у Рівному, Кременці та Острозі, жіноча кравецька школа у Ковелі, єврейська сільськогосподарська гімназія у Володимирі-Волинському. У Рівному діяла Торгова коєдукаційна дворічна школа, що утримувалась підприємцем Мордахеєм Йозефсбергом²⁸.

Отже, освітньо-культурне життя єврейської громади Волині у міжвоєнний період розвивалось досить динамічно. На території воєводства діяла розгалужена мережа єврейських навчальних закладів. У структурі єврейського шкільництва важливу роль відігравали релігійні школи – хедери і талмуд-тори. У 1920-1930-і рр. серед польських євреїв з’являється й чимало прихильників концепції світської освіти. Однак ідея розбудови світської освіти і культури як альтернативи юдейському традиціоналізму не була реалізована до кінця. На заваді цьому стояли труднощі матеріального характеру, відсутність державного фінансування, суперечності між різними єврейськими ідеологічними і політичними угрупованнями (особливо між сіоністами і ортодоксами-традиціоналістами) щодо шляхів розвитку єврейського шкільництва.

Політика польської держави щодо єврейського шкільництва у 1920–1930-і рр. була спрямована на поступове обмеження шкіл з єврейською мовою викладання. Лояльним було ставлення польської адміністрації до двомовних (польсько-єврейських) шкіл, натомість неприхильною була позиція влади щодо навчальних закладів, у яких навчання велось на їдиш та івриті. Школи з мовою викладання іврит чи їдиш у міжвоєнній Польщі, втім і на Волині, були винятково приватними навчальними закладами і перебували на утриманні єврейської громади або ж фінансувались єврейською діаспорою з-за кордону.

¹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1968. – 230 s.

² *Wasiluk J.* Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań / Jerzy Wasiluk // *Zeszyty politologiczne* (pod red. Ryszarda Skarżyńskiego). – Białystok, 1994. – Z. 1. – S. 66–92.

³ *Zieliński K.* Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939 / Konrad Zieliński // *Almanach Historyczny*, t. 5. – Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. – S. 211–257.

⁴ *Bronsztejn Sz.* Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym / Szyja Bronsztejn. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd. Zakład narodowy im Ossolińskich, 1963. – 295 s.

⁵ *Woźniak M.* Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / Magdalena Woźniak // *Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku* / pod. red. Stefanii Walasek. – Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 91–105.

⁶ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 172.

⁷ Там само. – S. 175.

⁸ Там само.

⁹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 749, арк. 15а.

¹⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 707, арк. 10.

¹¹ *Wierzbicki M.* Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 / M. Wierzbicki // *Wokół Jedwabnego* / pod. red. P. Machcewicz, K. Persaka. – T.1: studia / Instytut Pamięci Narodowej. – Warszawa: Łódzka Drukarnia Dzielowa SA, 2002. – S. 128–158.

¹² *Wasiluk J.* Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej... – S. 167.

¹³ *Вабішчэвіч А.* Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939): манаграфія / Аляксандр Вабішчэвіч – Брэст: БрДУ ім. А. С. Пушкіна, 2008. – С. 191.

¹⁴ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

¹⁵ *Szmull Spektor.* Żydzi woynenscy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920–1944) / Spektor Szmull // *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Jotwa, Ukraina, wschodnie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* (red. Krzysztof Jasiewicz). – Warszawa: Instytut Studiów politycznych PAN: Oficyna wydawnicza RYTM; Londyn: Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – S. 572.

¹⁶ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 181.

¹⁷ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

¹⁸ Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 32, арк. 51.

¹⁹ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

²⁰ Держархів Волинської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 711, арк. 6а.

²¹ *Zieliński K.* Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 221.

²² *Dachówna D.* Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / Dina Dachówna // *Sprawy Narodowościowe*. – № 3–4. – 1935. – S. 245–269.

²³ Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а., спр. 219, арк. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ *Дмитрук В.* З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939): Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. / В. Дмитрук // Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28–30 серпня 2001 р.). – Київ: Інститут юдаїки, 2002. – С. 33.

²⁶ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 26.

²⁷ Там само, оп. 9, спр. 1035, арк. 2.

²⁸ Там само, арк. 3.

Раскрыты формы культурно-просветительской жизни еврейской общины на территории Западной Волыни в 1920–1930-х гг. Значительное внимание уделено деятельности еврейских общественных организаций и обществ, которые содействовали развитию еврейского образования на Волыни в междувоенный период.

Ключевые слова: Волынь; воеводство; образование; общество; евреи.

The article deals with the forms of cultural and educational life of the Jewish community on the territory of western Volyn in 1920-1930's. Special attention is paid to the activities of Jewish organizations and societies that were taking care of the development of Jewish education in Volyn in the interwar days.

Key words: Volyn; the Province; the education; the Jews; the organization.